

ملاحظات در باره تاریخ ایلام نوین

(سده نهم تا ششم پ.م)

دکتر حمید رضا قشقایی

پیشگفتار

قصد من در این مقاله بیان برخی از تحولات و دیدگاه‌های نوین مطرح شده در پژوهش‌های سال‌های اخیر در حوزه‌ی ایلام‌شناسی و به ویژه ایلام نوین است. خواننده‌ی عزیز پس از مطالعه‌ی این مقاله متوجه تغییرات بنیادین در درک و تفسیر وقایع ایلام نوین در طی دو دهه‌ی اخیر می‌گردد.

درباره‌ی تاریخ ایلام^۱ از اوایل سده‌ی دهم پیش از میلاد تا نیمه‌ی سده‌ی نهم پیش از میلاد، هیچگونه اطلاعی در دست نیست. پس از این دوره، نخستین بار در زمان شمش‌آدد پنجم^۲ شاه آشور^۳ ذکری از ایلامیان می‌شنویم. از اواسط سده‌ی هشتم پ.م نام شاهان ایلام در سالنامه‌های بابلی^۴ و آشوری ظاهر می‌شود. در تمام طول سده هفتم پ.م، تاریخ سیاسی ایلام نوین^۵، پر است از زد و خوردهای شاهان آشوری و گاهی بابلی با ایلامیان که هر چندگاه پیروزی با یکی از دو طرف بوده است. اما ضربه‌ی سنگین و کمرشکن آشوریان در حدود ۶۴۶ پ.م و گشودن و تخریب شوش^۶ پایتخت کهن ایلام به دست آنان، اثرات پایداری بر دولت ایلام باقی گذارد. به طوری که احتمالاً پس از آن بود که ناحیه‌ی انشان^۷ یعنی پارس^۸ کنونی از پیکره‌ی دولت ایلام جدا شد و به دست هخامنشیان^۹ جویای نام افتاد. به این ترتیب دولت ایلام دستخوش اختلافات درونی و احتمالاً قومی شد.

درباره‌ی سرنوشت دولت ایلام پس از اسارت هومبان‌هلتش سوم^{۱۰} به دست آشوریان، نظرات مختلفی ابراز شده است. پژوهشگران بر سر این نکته اتفاق نظر دارند که پس از سقوط شوش به

^۱ Elam

^۲ Shamshi-Adad V

^۳ Assyria

^۴ Babylon

^۵ Neo-Elamite

^۶ Susa

^۷ Anshan

^۸ Persis

^۹ Achaemenids

^{۱۰} Humban-haltash III

دست آشوریان، دولت ایلام از بین نرفت. ولی اینکه در چه زمانی منقرض گردید، جای بحث است. برخی عقیده داشتند که شوش بین سالهای ۶۱۲ و ۵۹۰ پ.م به دست بابلیان گشوده شد. برخی دیگر پیشنهاد کرده‌اند که شوش از طرف مادها تقریباً از ۵۸۴ پ.م به بعد اشغال شده بود. این هر دو پیشنهاد مورد قبول قرار نگرفته‌اند.^{۱۱} [۲۰:۱] اکنون عقیده بر این است که کورش بزرگ در حدود سال‌های ۵۳۹/۴۰ پ.م شوش را گشوده است. ولی از چگونگی آن به طور دقیق اطلاعی نداریم.^{۱۲} همچنین برخی از شواهد به نفع باقی ماندن دولتی محلی در آنجا تا سال ۵۱۹ پ.م است. درباره‌ی نام بعضی از شاهان ایلامی که در کتیبه‌های به دست آمده از شوش یاد شده‌اند و انطباق دادن آنها با شخصیت‌های شناخته شده از سالنامه‌های بابلی و آشوری، پیشنهادهای متفاوت و گاه ضد و نقیضی ارائه شده است. بیشترین بحث‌ها در باره‌ی دو نام «شوتروک‌نهنوته»^{۱۳} و «شوتورنهنوته»^{۱۴} صورت گرفته است که خلاصه‌ای از بحث‌های مذکور، در این مقاله ارائه شده است.

در اینجا ابتدا به ذکر شاهان بزرگ و اصلی دوران ایلام نوین پرداخته شده و پس از آن دولت‌ها و خاندان‌های کوچک‌تر ایلامی در این دوره یاد شده‌اند.

۱- شاهان ایلام نوین

در این قسمت پس از ذکر نام‌های شاهان ایلام نوین، عمده‌ترین نقاط تمرکز پژوهش‌های اخیر را یاد خواهیم کرد. نخست فهرست نام‌های شاهان ایلام نو:

(۱)	شاه ناشناس ایلام	ح ۸۲۱ پ.م. [۷: ۱۱۹ و ۱۴: ۱۶۳] یا ۸۱۴ پ.م. [۹: ۲۸]
(۲)	هومبان تهره‌ی یکم ^{۱۴}	تا ۷۴۳ پ.م.
(۳)	هومبان نیکش یکم ^{۱۵}	۷۴۳-۷۱۷ [۷: ۱-۱۲۰ و ۹: ۲۸ و ۱۴: ۱۶۳ و ۱۶۵]
(۴)	شوتورنهنوته‌ی دوم ^{۱۶}	۷۱۷-۶۹۹ [۹: ۲۸ و ۷: ۱۲۱ و ۱۴: ۱۶۵ و ۱۷۴]
(۵)	هلوشواین شوشینک ^{۱۷}	۶۹۹- اواسط اکتبر ۶۹۳ [۹: ۲۸ و ۱۰: ۲۷۴ و ۷: ۵-۱۲۴ و ۱۴: ۱۷۵]
(۶)	کوتیرنهنوته‌ی سوم ^{۱۸}	میان‌ه‌ی اکتبر ۶۹۳- پایان ژوئیه ۶۹۲ [۷: ۶-۱۲۵ و ۱۴: ۱۷۵]
(۷)	هومبان نومنه‌ی سوم ^{۱۹}	پایان ژوئیه ۶۹۲- دسامبر ۶۸۹ [۱۸: ۲۷۴]

^{۱۱} در این مقاله ذکر منابع و ارجاع به آنها به این صورت است که در بین دوقلاب ابتدا شماره‌ی مرجع (بر اساس کتاب‌شناسی ذکر شده در پایان مقاله) آمده و در صورت نیاز، شماره‌ی صفحه‌ی مورد نظر پس از آن قرار داده شده است. به عنوان نمونه، [۹: ۲۸] یعنی مرجع شماره-ی نه (بر اساس کتاب‌شناسی ذکر شده در پایان مقاله) صفحه‌ی بیست و هشت.

^{۱۲} Shutruk-Nahhunte

^{۱۳} Shutur-Nahhunte

^{۱۴} Humban-tahrah I

^{۱۵} Humban-nikash I پسر هومبان تهره [۲۴ و ۷: ۲۰۹ و ۱۴: ۱۶۳]

^{۱۶} Shutur-Nahhunte II

^{۱۷} Hallushu-Inshushinak

^{۱۸} Kutir-Nahhunte III پسر هلوشواین شوشینک [۱۴: ۱۷۵ و ۷: ۱۲۵]

^{۱۹} Humban-numena III برادر کوتیرنهنوته و پسر هلوشواین شوشینک [۷: ۱۲۶ و ۱۴: ۱۷۶]

- (۸) هومبان هلتش یکم^{۲۰} دسامبر ۶۸۹ تا میانه‌ی اکتبر ۶۸۱ [۱۷۸:۱۴، ۱۲۶:۷ و ۲۷۴:۱۸]
- (۹) هومبان هلتش دوم^{۲۱} میانه‌ی اکتبر ۶۸۱- پایان سپتامبر ۶۷۵ [۱۷۸:۱۴ و ۱۲۷:۷]
- (۱۰) اورتک این شوشینک^{۲۲} پایان سپتامبر ۶۷۵- ژوئن/ژوئیه‌ی ۶۶۴ [۱۷۸:۱۴، ۱۲۷:۷ و ۲۷۴:۱۸]
- (۱۱) تمتی هومبان این شوشینک یکم^{۲۳} ژوئن/ژوئیه‌ی ۶۶۴- سپتامبر ۶۵۳ [۱۷۸:۱۴، ۱۴۳-۵:۷ و ۲۷۴:۱۸]
- (۱۲) هومبان نیکش دوم^{۲۴} سپتامبر ۶۵۳- آغاز ۶۵۱ [۱۴۵-۶:۷، ۱۴۴:۱۴ و ۱۸۴:۹]
- (۱۳) تمریتو^{۲۵} ۶۵۲- آغاز ۶۴۹ و ۶۴۷ [۲۳:۷، ۱۴۶-۸:۷ و ۱۵۲-۳:۱۴]
- (۱۴) آینده‌بیبی^{۲۶} آغاز ۶۴۹- پس از ژوئیه‌ی ۶۴۸ [۱۴۷-۵۰:۷ و ۲۳]
- (۱۵) هومبان هلتش سوم پس از ژوئیه‌ی ۶۴۸- ۶۴۴/۵ یا ۶۳۶؟ [۲۳ و ۲۰، ۱۸۷:۱۴ و ۱۶۰:۷]
- (۱۶) هومبان نیکش سوم ۶۴۷ [۱۵۱:۷]
- (۱۷) اومهولومه^{۲۷} ۶۴۷ [۱۵۱:۷]
- (۱۸) ایند تو این شوشینک چهارم^{۲۸} ۶۴۷- پس از پاییز ۶۴۶ [۱۵۱:۷ و ۱۵۴]
- (۱۹) هومبان هپوئه^{۲۹} ۶۴۷ [۱۵۱-۲:۷]
- (۲۰) پائه^{۳۰} پس از پاییز ۶۴۶- ۶۴۴/۵ [۱۹ و ۱۶۰:۷]
- (۲۱) شوتور نهونته‌ی سوم پس از پاییز ۶۴۶ پ.م.
- (۲۲) هومبان کیتین^{۳۱} ؟
- (۲۳) هومبان تهره‌ی دوم ؟
- (۲۴) هلوتش این شوشینک^{۳۲} ؟
- (۲۵) اومانونوی یکم^{۳۳} ؟
- (۲۶) شیلهک این شوشینک دوم ؟
- (۲۷) تمتی هومبان این شوشینک دوم پیش از ۵۵۰ پ.م.
- (۲۸) هلکتش^{۳۴} پیش از ۵۴۸/۹- ۵۴۷
- (۲۹) آسینه^{۳۵} اکتبر تا ۱۰ دسامبر ۵۲۲

Humban-haltash I^{۲۰}

پسر هومبان هلتش یکم^{۲۱}

Urtak-Inshushinak یا اورتکی (Urtaki) برادر هومبان هلتش دوم [۱۷۸ : ۱۴ و ۱۲۷ : ۷]

Temti-Humban-Inshushinak I^{۲۳}

پسر اورتک این شوشینک [۱۴۳ : ۷ و ۱۸۰ : ۱۴]

Tammaritu^{۲۵} پسر هومبان هپوئه و برادرزاده‌ی هومبان نیکش دوم [۲۸۱:۱۸]

رجوع شود به شاهان راشی.^{۲۶}

Umhuluma^{۲۷}

Indattu-Inshushinak^{۲۸}

Humban-hapua^{۲۹}

رجوع شود به شاهان راشی.^{۳۰}

Humban-kitin^{۳۱}

Hallutash-Inshushinak^{۳۲}

Ummanunu^{۳۳}

Halkatash^{۳۴}

۳۰ اومانونوی دوم یا هومبان نیکش چهارم دسامبر ۵۲۲ - فوریه ی ۵۲۱
 ۳۱ اته همیتی این شوشینک^{۳۶} ۵۱۹/۲۰ پ.م.

توضیحات:

شوتور نهونته ی دوم^{۳۷} ۷۱۷ - ۶۹۹

«خواهرزاده» ی هومبان نیکش یکم [۱۶۵:۱۴] بوده است. در سال های اخیر ترجمه ی تحت اللفظی «خواهرزاده» از واژه ی ایلامی «روهوشاک»^{۳۸} جای خود را به ترجمه ی دقیق تر «وارث از طرف پدر و مادر» و یا به عبارت بهتر «فرزندی که از ازدواج خواهر و برادر زاده شده» داده است. [۲۳۱:۱۶۷] کتیبه ای از شاهی به نام شوتور نهونته پسر هومبان نومنه در دست است که در آن خود را شاه انشان و شوش و گسترش دهنده ی امپراتوری نامیده است [۱۶۵:۱۴] کتیبه های دیگری نیز با نام شاه شوتروک نهونته^{۳۹} پسر هومبان نومنه در دست است که توصیف لشکرکشی های اوست. [۲۳۱ و ۱۶۷:۱۴] اکثر پژوهشگران تا سال های اخیر تمام این کتیبه ها را به شوتور نهونته «خواهرزاده» ی هومبان نیکش نسبت داده اند و او را با شاه شوتور نهونته پسر ایندادا که در کتیبه ی هنی شاهزاده ی ایه پیر یاد شده است، یک تن دانسته اند و سعی فراوانی کرده اند تا با استفاده از اطلاعات موجود در این نوشته ها، جایگاه تبارشناسی این شاه را تعیین کنند. [۲۳۱ و ۲۲ و ۱۴:۶ - ۱۶۵ و ۱۲۱:۷] اما دلایلی داریم که بیان می کنند که این کتیبه ها در واقع از چهار پادشاه مختلف نام می برند:

آ) شوتروک نهونته پسر هومبان نومنه در یکی از کتیبه هایش در کنار نام خود و پدرش، به نام هوته - لوتوش این شوشینک^{۴۰} و شیلهینه همرو لکمر^{۴۱} اشاره می کند که آخرین شاهان شناخته شده ی سلسله شوتروکیان در پایان سده دوازدهم پیش از میلاد (ح ۱۱۰۰ پ.م) بوده اند. برخی پنداشته اند که شوتروک نهونته پسر هومبان نومنه همان شوتور نهونته خواهرزاده ی هومبان نیکش در سده ی هشتم پ.م. بوده است و در این کتیبه خواسته است تا با ذکر نام آن دو شاه، ارتباط خود را با شاهان دوران ایلام میانه در سده ی دوازدهم پ.م. بیان کند.

اما اگر چنین بود، او می توانست از شاهان بزرگ تر و معروف تری مثل شیلهک این شوشینک یکم^{۴۲}، کوتیر نهونته ی دوم و حتی شاه همانم خودش یعنی شوتروک نهونته ی یکم اسم ببرد. قاعدتاً بعید است نام آن دو شاه غیر مشهور پس از چهارصد سال بیشتر از نام شاهان مشهورتر همان خاندان، در حافظه ی دراز مدت ایلامیان باقی مانده باشد. بنابراین با قاطعیت باید گفت شوتروک نهونته ی دوم

^{۳۵} Açina

^{۳۶} رجوع شود به شاهان گیساتی.

^{۳۷} Shutur-Nahhunte II

^{۳۸} ruhushak

^{۳۹} Shutruk-Nahhunte

^{۴۰} Hutelutush-Inshushinak

^{۴۱} Shilhina-hamru-Lakamar

^{۴۲} Shilhak-Inshushinak

پسر هومبان‌نومنه در اوایل سده‌ی یازدهم پیش از میلاد می‌زیسته است. [۲۲ و ۲۳ و ۲۰ و ۱۴:۸-۱۶۷ و ۱۲۱:۷] به همین دلیل هومبان‌نومنه پدر او باید جانشین هوت‌لوتوش‌این‌شوشینک و شیله‌هینه‌همرولکمر بوده باشد و ما او را هومبان‌نومنه‌ی دوم می‌نامیم.^{۴۳}

ب) در یکسری از کتیبه‌ها نام شاه به صورت شوتروک‌نهونته و در تعدادی نیز به صورت شوتور-نهونته یاد شده که از نظر لفظ و معنی متفاوتند [۱۷ و ۱۹ و ۲۰ و ۲۲ و ۲۳] بنابراین شاه دیگری به نام شوتور نهونته پسر هومبان‌نومنه وجود داشته است. برخی از پژوهشگران احتمال داده‌اند این دو تن برادر بوده و هر دو در سده یازدهم پیش از میلاد زیسته باشند.

پ) با توجه به لفظ «خواهرزاده»، شوتورنهونته جانشین هومبان‌نیکش باید پسر وی باشد و با شوتورنهونته پسر هومبان‌نومنه متفاوت است.

ت) با توجه به بررسی‌های جدید بر روی خط و زبان کتیبه‌های ایلام نوین و به ویژه کتیبه‌های هنی شاهزاده‌ی ایه‌پیر؛ زمان نوشته شدن کتیبه‌های هنی در نیمه‌ی دوم سده‌ی هفتم پ.م. و پس از سقوط شوش به دست آشوربانی‌پال بوده است. [۲۰ و ۲۳ و ۱۴:۱۶۵ و ۲:۷-۱۲۱] اما زمان حکومت شوتورنهونته خواهرزاده‌ی هومبان‌نیکش در سال‌های ۷۱۷ تا ۶۹۹ پ.م. است. نتیجه می‌گیریم که شوتورنهونته پسر ایندادا که در کتیبه‌ی شاهزاده هنی نام برده شده است، باید شاه دیگری باشد که در نیمه‌ی دوم سده‌ی هفتم پ.م. می‌زیسته است.

بنابراین شوتورنهونته‌ی دوم در واقع پسر هومبان‌نیکش یکم و خواهرش بوده است و نباید او را با شوتروک‌نهونته‌ی دوم و شوتورنهونته‌ی یکم پسران هومبان‌نومنه‌ی دوم و یا شوتور نهونته‌ی سوم پسر ایندادا اشتباه کرد و بهتر است هر کدام از آنها را شخصیتی جداگانه به حساب آوریم [۲۳ و ۲۰ و ۱۱۷]

هلوشواین‌شوشینک ۶۹۹- میانه‌ی اکتبر ۶۹۳

برادر شوتورنهونته [۱۴:۱۷۴] پیشتر او را با **هلوتش‌این‌شوشینک** پسر هومبان‌تهره یکی می‌پنداشتند. ولی اکنون این نظریه مورد قبول نیست. [۲۳ و ۲۰ و ۱۷] کتیبه‌ای از شهر نیپور به تاریخ سال پانزدهم سلطنت این شاه در دست است. [۱۷] اما بنابر سالنامه‌های بابلی این شاه فقط شش سال در ایلام حاکم بوده است. [۹:۲۸ و ۱۰:۲۷۴-۵:۷ و ۱۲۴ و ۱۴:۱۷۵] شاید یک توجیه این باشد که ما با دو شاه با یک نام روبه‌رو هستیم. ولی اکنون این فرض قابل اثبات نیست.

هومبان‌هلتش‌یکم^{۴۴} دسامبر ۶۸۹ تا میانه‌ی اکتبر ۶۸۱

نسبت او با شاهان پیشین نا معلوم است و گفته شده شاید بنیانگذار سلسله‌ای جدید بوده است [۲۰]

تمتی‌هومبان‌این‌شوشینک‌یکم^{۴۵} ژوئن/ژوئیه‌ی ۶۶۴- سپتامبر ۶۵۳

^{۴۳} هومبان‌نومنه‌ی یکم پدر اونتش‌نیپیشه (یا همان اونتش‌گل معروف) بود و در حدود سال ۱۳۷۰ پ.م. بر ایلام فرمان می‌راند.

^{۴۴} Humban-haltash I

^{۴۵} Temti-Humban-Inshushinak I

یا ته‌اومان^{۴۶} برادر اورتکی [۱۷ و ۱۴۲:۷ و ۱۴:۱۸۰] پیش از این بر اساس یک کتیبه، او را همان تمتی‌هومبان - این شوشینک پسر شیلهک‌این شوشینک می‌دانستند ولی اکنون اعتقدتد بر این است که کتیبه‌ی مذکور متعلق به پادشاه دیگری است که در نیمه‌ی سده‌ی ششم پیش از میلاد در شوش حکومت می‌کرده است [۲۰ و ۲۳ و ۱۷]

هومبان هلثش سوم بعد از ژوییه ۶۴۸-۶۴۴/۵ یا ۶۳۶؟

پژوهش‌های پیشین پدر او یعنی اته‌همیتی‌این شوشینک را همان شاهی می‌دانستند که کتیبه‌هایی از وی در شوش به دست آمده است. ولی اکنون نظر بر این است که شاه اته‌همیتی‌این شوشینک در سده‌ی ششم پیش از میلاد حکومت می‌کرده است [۲۳ و ۱۷ و ۲۰ و ۱۴:۱۸۵] از نسبت پدر این شاه با شاهان پیشین ایلام اطلاعی نداریم.

هومبان هلثش سوم بعد از ژوییه‌ی ۶۴۸ پ.م. بر ضد اینده‌بیبی شاه ایلام شورش کرد و در شوش و مدکتو به پادشاهی شناخته شد [۳۱:۹] او ابتدا سعی داشت نبوبل شوماته^{۴۷} شورشی بابلی را که در دربار ایلام می‌زیست، به آشور تحویل دهد ولی با مخالفت اشراف ایلام مواجه شد و بنابراین زد و خوردهای پراکنده بین آشوریان و ایلامیان ادامه یافت. بالاخره آشوریان از ناحیه‌ی در^{۴۸} و راشی در شمال غرب ایلام، هجوم آوردند. آشوریان در ابتدا مدکتو و سپس شوش را گشودند و تمریتو دوباره به پادشاهی ایلام نشانده شد. هومبان هلثش سوم در این زمان به کوهستان گریخته بود. در این زمان (۶۴۷ پ.م.) [۲۰] نام چهار یا پنج مدعی پادشاهی ایلام ذکر می‌شود. پس از رفتن آشوریان هومبان - هلثش سوم بازگشت و تمریتو به آشور گریخت. بار دیگر سعی هومبان هلثش سوم در متقاعد کردن بزرگان ایلام به تسلیم کردن نبوبل شوماته به آشوریان و پایان دادن به نبرد بین دو دولت، بی‌نتیجه ماند و زد و خوردهای بین ایلام و آشور ادامه یافت.

دوباره لشکریان آشوری بسیج شدند و پس از گشودن ناحیه‌ی راشی، شهرهای مدکتو و شوش را گرفتند. مدکتو^{۴۹} احتمالاً در جنوب شرقی یا شرق شوش بوده و شاید همان تپه پتک باشد [۱۰:۲۹۸] هومبان هلثش سوم در این زمان در هیدلو اقامت داشت و با آمدن آشوریان به آنجا، بار دیگر به کوهستان‌ها گریخت [۷:۵۵-۱۴۸] در پایان پاییز ۶۴۶ [۲۳ و ۲۰ و ۱۴:۱۸۵] یا ۶۴۷ پ.م. [۱۹] شهر شوش به فرمان شاه آشور غارت و ویران شد و بسیاری از خزائن شاهان گذشته‌ی ایلام به آشور برده شد [۷:۹-۱۵۵]

پس از این هومبان هلثش سوم به مدکتو بازگشت و این بار عزم داشت نبوبل شوماته‌ی یاغی را به آشور تحویل دهد ولی او خود را کشت (۶۴۵ پ.م.) [۱۴:۱۸۷ و ۷:۱۵۹ و ۹:۳۱] هومبان هلثش سوم بار دیگر گرفتار شورش داخلی شد و به کوهستان گریخت ولی این دفعه به دست جنگجویان اللی‌پی^{۵۰} اسیر

^{۴۶} Te-Umman

^{۴۷} Nabu-Bel-Shumate

^{۴۸} Dêr

^{۴۹} Madaktu

^{۵۰} Ellipi

شد و در ۶۴۵ [۲۰] یا ۶۴۴ [۱۸۷:۱۴] و یا ۶۳۶؟ پ.م. [۱۶۰:۷] به آشوریان تحویل داده شد و به همراه شاهان اسیر دیگر، وادار شد تا ارابه‌ی آشوربانی‌پال را تا معبد ایشتار ببرد. [۱۸۷:۱۴ و ۱۶۰:۷]

هومبان نیکش سوم ۶۴۷

پسر ادمیره^{۵۱} [۱۷ و ۱۵۱:۷] که باید همان اتمره‌هلکی^{۵۲} باشد که نام یکی از شاهان ایلامی در خاندان اِپرتی بوده است.

در ۶۴۷ پ.م. بر ضد هومبان‌هلتش سوم که در تدارک نبرد با آشور بود، شورش کرد. گفته شده که شاید او نیز به اسارت آشوریان درآمده و در ۶۴۴/۵ یا ۶۳۶؟ پ.م. در کشیدن ارابه‌ی آشوربانی‌پال همراه تمریتو و هومبان‌هلتش سوم بوده است. [۱۷]

اومپهولومه^{۵۳} ۶۴۷

یکی از رهبران شورشی ایلام که در ۶۴۷ پ.م. بر ضد هومبان‌هلتش سوم قیام کرد و آشوریان از او استرداد نبویل‌شوماته را خواستار شدند. بعدها (احتمالاً در ۶۴۶ پ.م.) می‌شنویم که او کشته شده و هومبان‌هلتش سوم را متهم به کشتن او کرده‌اند [۱۵۵:۷]

ایندتواین شوشینک چهارم^{۵۴} ۶۴۷ - بعد از پاییز ۶۴۶

یا اوندو^{۵۵}. یکی از رهبران شورشی ایلام در سال ۶۴۷ پ.م. بود. آشوریان از او نیز تسلیم کردن نبویل‌شوماته را خواستار شدند. در پاییز ۶۴۶ نیز نام او به هنگام فرار هومبان‌هلتش سوم از مدکتو ذکر شده است [۱۵۴:۷] در کتیبه‌ی معروف شاهزاده هنی از شاه شوتورنهنوته پسر ایندادا یاد شده است و اکنون می‌دانیم که این کتیبه مربوط به پایان سده‌ی هفتم پیش از میلاد و اندکی پس از سقوط شوش در ۶۴۶ پ.م. است. [۲۰] پس ممکن است اوندو و ایندادا یک تن باشند که در واقع جانشین هومبان‌هلتش سوم در مقام پادشاه ایلام بوده است.

هومبان هیوئه^{۵۶} ۶۴۷

در ۶۴۷ پ.م. در بوبیلو^{۵۷} نزدیک شوش شاه بود و تا مدتی پس از فرار هومبان‌هلتش سوم از برابر آشوریان، موقعیت خود را حفظ کرد ولی عاقبت گریخت [۱۵۱-۲:۷]

شوتورنهنوته‌ی سوم بعد از پاییز ۶۴۶ پ.م.

Ademirra^{۵۱}

Atta-merra-halki^{۵۲}

Umhuluma^{۵۳}

Indattu-Inshushinak IV^{۵۴}

Undadu^{۵۵}

Humban-hapua^{۵۶}

Bubilu^{۵۷}

پسر ایندتواین شوشینک چهارم (ایندادا)^{۵۸}. شاید در زمان همین شاه بوده است که نبوپولاسر شاه بابل در سال ۶۲۵ پ.م. [۲۰۱] خدایان ایلامی را از اوروک به شوش بازگرداند و با ایلامیان متحد شد [۹].

نام وی در کتیبه‌ی هنی شاهزاده‌ی ایه‌پیر که بر روی صخره‌های اطراف ایزه در خوزستان کنده شده، ذکر شده است [۱۶۵: ۱۴ و ۱۲۲: ۷]. پیش‌تر تصور می‌شد که این شاه همان شاه شوتورنهنوته خواهرزاده‌ی هومبان نیکش یکم بوده است که در پایان سده‌ی هشتم پیش از میلاد بر ایلام حکومت می‌کرد و چندین کتیبه از شاهانی به نام‌های شوتروک‌نهنوته پسر هومبان‌نومنه و شوتورنهنوته پسر هومبان‌نومنه را به همین یک نفر نسبت می‌دادند [۲۰۱ و ۱۴]. اما اکنون با مطالعه بر روی سبک نوشتاری کتیبه‌های مذکور و نام‌های شاهان ثابت شده است که کتیبه‌ی هنی مربوط به اندک زمانی پس از سقوط شوش به دست آشوریان یعنی تقریباً چارک پایانی سده‌ی هفتم پ.م. است [۲۰۱ و ۲۲ و ۲۳ و ۱۷ و ۹]. ۳۸ و ۴۳ و ۴۹] بنابراین شوتورنهنوته پسر ایندادا (ایندتواین شوشینک چهارم) نیز باید مربوط به همین زمان باشد. او باید همان شاه شوتورنهنوته پدر هومبان‌کیتین باشد که نامش بر روی یک مهر یافت شده است [۲۰۱] نکته‌ی جالب وجود شخصی به نام اونددو در متون آشوری مربوط به سال‌های نیمه‌ی این سده است که به عنوان رقیب هومبان‌هلتش‌سوم یاد شده است و می‌توانیم او را همان ایندادا یا ایندتواین شوشینک چهارم پدر شوتورنهنوته‌ی سوم بدانیم. برخی از پژوهشگران نیز شوتورنهنوته پسر ایندادا را حاکمی محلی در ناحیه‌ی ایزه/ مالمیر دانسته‌اند. [۲۳ و ۲۰ و ۱۷]

هومبان‌کیتین^{۵۹}

پسر شوتورنهنوته‌ی سوم [۱۷ و ۲۰ و ۲۲ و ۲۳] بر روی یک مهر استوانه‌ای معروف به مهر اورشلیم، نام او کنده شده است [۱۷ و ۲۰ و ۲۲] همچنین در متون کشف شده در ارگ شوش نام شخصی به صورت «هومبان‌کیتین پسر شاه.....» آمده است که احتمالاً باید همین فرد باشد. [۲۲] با توجه به اینکه متون ارگ شوش مربوط به چارک نخست سده‌ی ششم پ.م. هستند [۲۰۱] هومبان‌کیتین را نیز باید مربوط به همین زمان دانست [۲۳] یا دست‌کم زمانی نزدیک به پایان سده‌ی هفتم پ.م.

هلوئتاش این شوشینک^{۶۰}

پسر هومبان‌ته‌ره‌ی دوم [۲۰ و ۲۳] او در کتیبه‌ای خود را شاه‌انسان و شوش و گستراننده‌ی پادشاهی می‌نامد [۲۳] و از خداوند این شوشینک می‌خواهد که پیروزی او را «مشکل‌آفرین» تلقی نکند^{۶۱} [۱۴: ۱۷۴]. شاید این پیروزی همانی باشد که در یک سالنامه‌ی بابلی به تاریخ ۵۹۶ پ.م. [۹: ۳۲] یاد شده است. به گفته‌ی این سالنامه، نبوکدوری‌اصر دوم^{۶۲} شاه بابل با شاه ایلام جنگید. البته نام ایلام در این نبشته خیلی روشن بیان نشده است. [۲۰].

^{۵۸} Indada

^{۵۹} Humban-kitin

^{۶۰} Hallutash-Inshushinak

^{۶۱} این کتیبه پیش‌تر به هلوئتاش این شوشینک شاه ایلام در آغاز سده‌ی هفتم پ.م. نسبت داده می‌شد [۱۴: ۱۷۴ و ۵: ۱۲۴]

^{۶۲} Nabu-kudurri-usur II

اومانونوی یکم^{۶۳}

نام این شاه در متون ارگ شوش با عنوان ساده‌ی «شاه» یاد شده است [۱۷۱ و ۲۳] این متون مربوط به چارک نخست سده‌ی ششم پ.م. هستند. [۲۰] پیش‌تر نام او به صورت معادلی برای «هومبان‌نومه» [۷: ۱۲۷ و ۱۷۸: ۱۴] یا «هومبان‌نیکش» پیشنهاد شده بود. [۲۲] و کتیبه‌هایش را به شاهانی با همین نام‌ها نسبت داده بودند.

شیلهک این شوشینک دوم

پسر اومانونوی یکم [۲۳ و ۲۰ و ۱۲۷: ۷ و ۱۷۸: ۱۴] چند نوشته و کتیبه از زمان او باقی است [۲۱۱: ۷] که بر آنها خود را فقط «شاه» خوانده است [۲۰ و ۲۳] پیش از این، زمان وی را سده‌ی هفتم پ.م. می‌دانستند. ولی اکنون با معادل قرار دادن نام پدر او با شاهی که نامش در متون ارگ شوش یاد شده و نیز توجه به نحوه‌ی نگارش علائم در خط ایلامی، زمان این شاه در چارک نخست سده‌ی ششم پ.م. تعیین می‌شود [۲۰ و ۱۷ و ۲۳]

تمتی هومبان این شوشینک دوم پیش از ۵۵۰ پ.م.

پسر شیلهک این شوشینک دوم [۲۳ و ۱۷۹: ۱۴ و ۱۴۲: ۷] پیش از این او را همان ته‌اومان شاه ایلام در میانه‌ی سده‌ی هفتم پیش از میلاد می‌دانستند [۱۷۹: ۱۴ و ۱۴۲: ۷] ولی با توجه به سبک زبان و خط نوشته‌های او و اینکه خود را هیچ‌گاه شاه خوانده است و نیز اینکه شیلهک این شوشینک پدر او در سده‌ی ششم پیش از میلاد می‌زیسته است، می‌توانیم با اطمینان زمان او را در حدود نیمه‌ی سده‌ی ششم پ.م. قرار دهیم [۲۰ و ۲۳]

این شاه در یکی از نوشته‌هایش صحبت از گشودن سرزمین‌های بالاخوته^{۶۴} و لالاری^{۶۵} به کمک ایزدان ایلامی می‌کند و در کتیبه‌ی دیگری ذکری از مردان انشانی و پاراشو^{۶۶} یعنی همان پارسیان می‌کند [۱۴۴: ۷] بنابراین شاید بتوان گفت این شاه ایلامی به نواحی کوهستانی لرستان و بختیاری و شاید پارس لشکرکشی‌هایی داشته و موفقیت‌هایی به دست آورده است [۲۳ و ۱۸۱: ۱۴]

با توجه به آنچه که گفته شد، زمان زندگی او نمی‌تواند پس از ۵۵۰ پ.م. یعنی آغاز شاهنشاهی پارس‌ها بوده باشد.

هلکتش^{۶۷} پیش از ۵۴۸/۹ - ۵۴۷

نام او در نوشته‌های اته‌همیتی این شوشینک شاه شوش، به عنوان شاه پیش از وی یاد شده است. معلوم نیست که آیا او همان هوتران تمتی پدر اته‌همیتی این شوشینک است یا آنکه اصلاً شاه شوش

^{۶۳} Ummanunu

^{۶۴} Balahute

^{۶۵} Lallari

^{۶۶} Parashu

^{۶۷} Halkatash

بوده یا خیر [۲۰] شاید او آخرین شاه شوش به هنگام گشوده شدن ایلام به دست هخامنشیان بوده است. این اتفاق را برخی در حدود ۵۴۸/۹ پ.م. [۳: ۸۶ و ۱۲۵ و ۱۳: ۲۳] و برخی دیگر در حدود ۵۳۹/۴۰ پ.م. دانسته‌اند [۲۰ و ۲۳]

در کورش‌نامه‌ی گزنفون^{۶۸} نیز به این واقعه اشاره شده و نام آخرین شاه شوش ابراداتس^{۶۹} یا به تلفظ امروزی، ابرداد ذکر شده است. اگر این دو تن را یک نفر فرض کنیم، می‌توانیم بگوییم که با گشوده شدن شوش در ۵۴۸/۹ پ.م. هلکتش شاه شوش باقی ماند و بر اساس روایت نه چندان معتبر گزنفون، در ۵۴۷ پ.م. در نبرد پارس‌ها با لیدی‌ها کشته شد [۴: ۳۵۲ و ۳۵۹ و ۱۳: ۲۳]

آسینه^{۷۰} اکتبر تا ۱۰ دسامبر ۵۲۲

پسر او پدرمه^{۷۱} [۲۰: ۴ و ۵۳۹] یا اوکبه ترنمه^{۷۲} [۵: ۱۵۲]

در اکتبر ۵۲۲ خود را شاه خوزستان خواند ولی به زودی در ۱۰ دسامبر ۵۲۲ از سپاهیان داریوش - یکم شاه هخامنشی شکست خورد و کشته شد [۳: ۲۷۹ و ۴: ۵۳۹ و ۸: ۵۲] احتمالاً پیش از اکتبر ۵۲۲ شهریان شوش از طرف هخامنشیان بوده است که با استفاده از کودتای داریوش بر ضد بردیه‌ی یکم، خود اعلام استقلال کرده است.

اومانونوی دوم یا هومبان‌نیکش چهارم دسامبر ۵۲۲ - فوریه ۵۲۱

داریوش یکم در کتیبه‌ی بیستون نام واقعی او را مرتیه^{۷۳} پسر چین‌چیخری^{۷۴} ذکر می‌کند [۲: ۱۵۵ و ۱۲: ۱۹۷ و ۴: ۵۴۰] داریوش می‌گوید که او خود را اومانیش^{۷۵} شاه خوزستان نامیده بود [۲۰: ۵ و ۱۶۰] این نام را دیاکونوف و برخی دیگر همان هومبان‌نیکش دانسته‌اند [۵: ۱۶۰ و ۶: ۴۰۱] اما عده‌ای دیگر عقیده دارند که ممکن است معادل پارسی برای نام اومانونو باشد [۲۰]

قیام او در دسامبر ۵۲۲ آغاز شد و در فوریه‌ی ۵۲۱ مردم ایلام خودشان او را دستگیر کرده، تحویل داریوش دادند و نهایتاً اعدام شد [۲۰: ۴ و ۵۴۰] زمان دستگیری و اعدام او را ژوییه‌ی ۵۲۱ نیز گفته‌اند [۸: ۱۵۵-۶]

^{۶۸} Xenophon

^{۶۹} Abradates

^{۷۰} Açina

^{۷۱} Upadarma

^{۷۲} Ukbataranma

^{۷۳} Martiya

^{۷۴} Chinchikhri

^{۷۵} Ummanish

۲- شاهان هیدلو^{۷۶}

احتمالاً خرابه‌های ارجان که در ده کیلومتری شمال شرق بهبهان قرار دارد، همان هیدلوی باستانی است که می‌دانیم در سده‌ی هفتم پ.م. افرادی از خاندان پادشاهی ایلام بر آنجا حاکم بودند. [۱۵]

(۱) شوتورنهنوته تا بعد از سپتامبر ۶۵۳ پ.م. [۱۴۵:۷]

فرمانروای هیدلو که با شورشی محلی سرنگون شد. گروهی از پژوهشگران سنگ‌نوشته‌ی شوتورنهنوته پسر هومبان‌نومنه را از این شخص دانسته‌اند. [۲۰]

(۲) تمریتو بعد از سپتامبر ۶۵۳- بعد از ۶۵۲ [۶:۷-۱۴۵-۱۴۴:۱۴]

پسر اورتک‌این‌شوشینک [۷:۱۴۳ و ۱۴:۱۸۴] در ۶۶۳ پ.م. همراه با برادران و خانواده‌اش به دربار آشور پناهنده شد [۷:۱۴۳ و ۱۴:۱۸۰]. بعد از سپتامبر ۶۵۳ از سوی آشوریان به حکومت هیدلو گمارده شد. در سال ۶۵۲ پ.م. میزبان برادرش هومبان‌نیکش‌دوم و پسر او در هیدلو بود که در اثر شورش داخلی به وی پناه برده بودند [۷:۱۴۶] از سرنوشت بعدی او اطلاعی در دست نیست.

(۳) کورلوش^{۷۷}

(۴) کیدین‌هوتران^{۷۸} آغاز سده‌ی ششم پ.م.

پسر کورلوش. نام وی بر روی اشیاء مکشوف از یک مقبره در ناحیه‌ی ارجان نزدیک بهبهان خوانده شده است. بر اساس یکی از نظریات، شیوه‌ی نگارش این خطوط، مربوط به سده‌های هشتم و هفتم پ.م. بوده است. ولی نظریه‌ی دیگری که مبتنی بر شواهد هنرشناسانه‌ی حاصل از بررسی تصویرهای منقوش بر ظرف مذکور است، تاریخ آن را جدیدتر می‌داند و این دو تن را از مردم عادی می‌شمرد [۱:۷-۱۱۵ و ۱۱:۲۶-۱۱] بررسی‌های جدیدتر از نظر زمانی به نفع نظریه‌ی دوم است. اما با توجه به غنای گنجینه‌ی مکشوف از مقبره‌ی پیش‌گفته، نمی‌توان این دو را از مردم عادی شمرد و بیشتر به نظر می‌رسد آنان از زمره‌ی شاهان محلی بوده باشند. زمان حکومت کیدین‌هوتران بنا بر آخرین مطالعات باید در آغاز سده‌ی ششم پ.م. بوده باشد. [۱۵]

^{۷۶} Hidalu

^{۷۷} Kurlush

^{۷۸} Kidin-Hutran

۳- شاهان راشی^{۷۹}

راشی ظاهراً در شرقِ درِ^{۸۰} و درونِ ناحیه‌ی کوهستانی قرار داشته است [۸۸:۳۶] و شامل: بیت‌ایمبی^{۸۱} (پایتخت)، هامانو^{۸۲}، بوبه^{۸۳}، بیت‌بوناکی^{۸۴} و بیت‌ارابی^{۸۵} بوده است [۱۵۲-۳:۳۶]

(۱) **اینده‌بیبی**^{۸۶} تا بعد از ژوییه ۶۴۸ [۲۳ و ۷: ۵۰-۱۴۷]

یا اینده‌بیگش^{۸۷}. در اوایل سال ۶۴۹ پ.م. بر ضد تمریتو شاه ایلام قیام کرد و در مدکتو به تخت نشست. در ۶۴۸ در بیت‌ایمبی پایتختِ راشی مستقر بود که احتمالاً پیش از شاه شدن در آنجا حاکم بوده است. در ژوییه‌ی ۶۴۸ پ.م. در تدارکِ حمله به سپاهیان آشوری مستقر در ناحیه‌ی در بود که اندکی بعد در اثر شورشِ هومبان‌هلتش سوم برکنار و کشته شد [۲۳ و ۷: ۵۰-۱۴۷]

(۲) **ایم‌بپی**^{۸۸} پیش از ۶۴۷- پاییز ۶۴۶ [۷: ۱۵۱ و ۱۵۴]

شوهرِ خواهر هومبان‌هلتش سوم و همچنین رئیسِ کمانداران در سپاهِ ایلام بود [۱۷] در ۶۴۷ پ.م. حاکمِ راشی بود و در بیت‌ایمبی کرسیِ آن ولایت، اسیرِ سپاهِ آشور شد. اندکی بعد آشوریان او را دوباره به قدرت بازگرداندند [۷: ۱۵۳] ولی در ۶۴۶ بارِ دیگر راشی را گشودند و سرتاسر ناحیه دستخوش ویرانی گردید. [۷: ۱۵۴]

(۳) **پائه**^{۸۹} پاییز ۶۴۶- بعد از ۶۴۵ پ.م. [۱۹ و ۷: ۱۶۰]

دست‌نشانده‌ی آشور در راشی (بیت‌ایمبی) پس از پاییز ۶۴۶ پ.م. بود که در حدود ۶۴۵ با شورش داخلی مواجه شد [۷: ۱۶۰] و احتمالاً در ۶۴۴ به آشور پناهنده شد [۱۹] او خود را شاهِ ایلام می‌خوانده است [۲۳] او را همان بهوری شاه ناحیه‌ی زمین در ایلام دانسته‌اند که مؤسس سلسله‌ای جدید بوده است [۱۷ و ۱۹] گفته شده که در ابتدا بر ضد هومبان‌هلتش سوم قیام کرد ولی عاقبت با شورش داخلی مجبور شد بگریزد و خود را به پاهای آشوربانی‌پال بیاندازد [۱۷] شاید او همان کسی باشد که با قیام خود باعث گریزِ هومبان‌هلتش سوم به الی‌پی و سپس اسارت او شد.

Rashi^{۷۹}

Dêr^{۸۰}

Bit-Imbî^{۸۱}

Hamanu^{۸۲}

Bube^{۸۳}

Bit-Bunaki^{۸۴}

Bit-Arabi^{۸۵}

Indabibi^{۸۶}

Indabigash^{۸۷}

Imbappi^{۸۸}

Pa'e, Pa-'e-e^{۸۹}

۴- شاهان ایه‌پیر^{۹۰}

نام این ناحیه از طریق سنگ‌نوشته‌های مشهور یکی از شاهان آن که در نزدیکی ایذه/ مالمیر بر روی صخره‌ها کنده شده‌اند می‌شناسیم پیش از این، تاریخ این نوشته‌ها و نقش‌ها را در سده‌ی هشتم پ.م. قرار داده بودند ولی اکنون باتوجه به نحوه‌ی نگارش خط، باید آنها را مربوط به نیمه‌ی دوم سده‌ی هفتم پ.م. یعنی پس از سقوط شوش به دست آشوریان در ۶۴۶ پ.م. بدانیم [۲۳ و ۲۰ و ۱۷] همچنین ایه‌پیر را تابع انشان تصور کرده بودند [۲۱: ۴-۶۶۳] ولی باید آن را وابسته به شوش دانست [۲۰] از روی همین کتیبه‌ها نام سه تن از حاکمان این ناحیه شناخته شده است:

(۱) تاخی‌هی^{۹۱}

(۲) هنی^{۹۲} همزمان با شوتورنهنوته‌ی سوم شاه ایلام

یا هانه^{۹۳} یا خانه یا خانی^{۹۴} پسر تاخی‌هی [۱۲۱: ۷]

بر روی سنگ‌نوشته‌ها خود را «کوتور^{۹۵} ایه‌پیر» [۱۷] و دست‌نشانده‌ی شاه شوتورنهنوته پسر ایندادا خوانده است [۱۲۱: ۷] پیشتر به تصور اینکه شوتورنهنوته‌ی مذکور همان شاه ایلام در سال‌های ۷۱۷ تا ۶۹۹ پ.م. بوده است، زمان هنی را نیز در سده‌ی هشتم قرار داده بودند. [۱۴: ۱۰۷ و ۴: ۶۶۳]

فرانسوا والا با توجه به سبک نوشته‌ها، زمان این شاه را در نیمه‌ی نخست سده‌ی ششم پ.م. تعیین کرد. [۲۳ و ۲۰ و ۱۷] اما اکنون با در نظر گرفتن ویژگی‌های دیگری از نوشتار ایلامی، زمان وی را باید در چارک پایانی سده‌ی هفتم پ.م. قرار داد [۲۰]

در نوشته‌های میانرودان، شخصی به نام اوندو در حدود نیمه‌ی سده‌ی هفتم پ.م. به عنوان رقیب شاه هومبان‌هلتش سوم در ایلام یاد شده است که می‌توان او را همان ایندادا پدر شوتورنهنوته‌ی مذکور در کتیبه‌ی هنی دانست.

هنی در کتیبه‌هایش به توصیف و تصویر کردن خانواده‌اش و درباریانش و نیز دستاوردهای شاه شوتورنهنوته پرداخته است [۱۴: ۷۰-۷۰ و ۱۶۸-۷۰: ۲: ۱۲۱]

(۳) زشه‌شی^{۹۶}

پسر هنی و شاهزاده خانم آمانتا^{۹۷} [۹: ۹۶ و ۱۴: ۱۷۰] شاید جانشین پدر در مقام شاه ایه‌پیر شده باشد.

^{۹۰} Aiapir

^{۹۱} Tahhihi

^{۹۲} Hanni

^{۹۳} Hanne

^{۹۴} Khanni

^{۹۵} Kutur

^{۹۶} Zasheshi

۵- شاهان زمین^{۹۸}

در بایگانی دربار شاهان آشور در نینوا نامه‌هایی یافت شده که به زبان ایلامی نگاشته شده و همگی یا از سوی و یا برای شخصی به نام **بهوری**^{۹۹} نوشته شده است [۱۷] بنابراین باید مربوط به زمانی پیش از سقوط آشور در ۶۱۲ پ.م. باشند. جرج کامرون این شخص را سفیر اورتک‌این شوشینک شاه ایلام در دربار آشوربانی‌پال دانسته بود [۱۲۸:۷] فرانسوا والا او را یکی از شاهان ایلامی دانسته است [۲۶] همین نام در یک متن و نیز در یک نامه که در ارگ شوش یافت شده‌اند، ذکر می‌شود [۱۷] والا پیشنهاد کرده که بهوری کسی است که همزمان با پادشاهی اومانونو در شوش، بر سرزمینی به نام «زمین ایلام» فرمان می‌راند است. [۱۷ و ۲۰] تاورنیه نیز او را یک شاه ایلامی و بنیان‌گذار یک خاندان سلطنتی می‌داند که ممکن نیست در میانه‌ی سده‌ی هفتم پ.م. زیسته باشد [۲۰] پیشنهاد شده که با توجه به متن نامه‌ها، به نظر می‌رسد بهوری بنیان‌گذار یک خاندان پادشاهی جدید بوده و بنابراین ممکن است او همان پائیه باشد که بر ضد هومبان‌هلتش سوم قیام کرده بود و عنوان شاه ایلام را بر خود نهاده بود [۱۹ و ۱۷]

با توجه به آنچه که گفته شد به نظر می‌رسد ما در واقع با دو تن به نام **بهوری** مواجه هستیم. یکی همان است که نامش در نامه‌های نینوا ذکر شده و همزمان با آشوربانی‌پال در سده‌ی هفتم پ.م. می‌زیسته است و دیگری آن که نامش در متون کشف شده در ارگ شوش یاد شده و باید مربوط به چارک نخست سده‌ی ششم پ.م. باشد [۲۳]

۶- شاهان زری^{۱۰۰}

نام «**آپه‌لایه**^{۱۰۱} شاه مردم زری» در برخی از متون کشف‌شده در ارگ شوش خوانده شده است. [۲۰] معلوم نیست «زری» ناحیه‌ای مستقل بوده یا جزئی از ایلام [۱۷] این متون را به چارک نخست سده‌ی ششم پ.م. مربوط دانسته‌اند [۲۳]

نام آپلایه^{۱۰۲} نوه‌ی مردوک‌آپل‌ایدین دوم^{۱۰۳} بابلی که به‌دست هومبان‌نیکش دوم از ایلام اخراج شد، شباهت زیادی با نام آپه‌لایه دارد. به همین خاطر گفته شده که مردم زری ممکن است قبیله‌ای آرامی یا کلدانی در ناحیه‌ی جنوب غربی خوزستان بوده باشند. [۱۷ و ۲۰]

Amanta^{۹۷}Zamin^{۹۸}Bahuri, Pahuri^{۹۹}Zari^{۱۰۰}Appalaya^{۱۰۱}Aplāia^{۱۰۲}Marduk-apal-iddin II^{۱۰۳}

۷- شاهان گیساتی^{۱۰۴}

اطلاعات ما از این سرزمین منحصر به چند نام و نیز یک فرضیه است که بیان می‌کند اته‌همیتی - این شوشینک آخرین شاه گیساتی همان اتامتی، شورش‌ی مذکور در کتیبه‌ی بیستون داریوش یکم است.

گیساتی در شرق خوزستان و شاید در داخل پارس واقع بوده است [۱۷ و ۲۰] و شاید همان الومایس^{۱۰۵} در دوره‌ی سلوکی و اشکانی باشد [۲۳]

(۱) شاتی‌هوپی^{۱۰۶} اواخر سده هفتم پ.م.

(۲) هومبان‌شوتوروک^{۱۰۷} اوایل سده ششم

پسر شاتی‌هوپی. نام این شاه بر روی یک پلاک برنزی که در پارسه (پرسپولیس^{۱۰۸}) یافت شده، خوانده شده است و گفته شده که احتمالاً در اطراف گیساتی در مرز شرقی خوزستان و یا شاید حتی در داخل پارس حاکم بوده است [۱۷ و ۲۰]

سبک نوشته‌های روی این پلاک نشان می‌دهد که باید مربوط به آغاز سده‌ی ششم پ.م. باشد و از روی آن تاریخ حکومت هومبان‌شوتوروک تعیین شده است [۲۳ و ۲۰]

(۳) هوتران‌تمتی^{۱۰۹} اواسط سده ششم

(۴) اته‌همیتی‌این‌شوشینک^{۱۱۰} تا ۵۱۹/۲۰ پ.م.

پسر هوتران‌تمتی [۲۳ و ۱۷ و ۱۴:۱۴ و ۱۸۴:۷ و ۱۴۵]

بر طبق کتیبه‌های او در آغاز، امیر گیساتی بوده است [۱۴۵:۷] و بعدها خود را شاه انشان و شوش و گستراننده‌ی پادشاهی می‌نامد [۲۳]

پیش از این او را شاه محلی شوش پیش از هومبان‌هلتش‌سوم (در سده‌ی هفتم پ.م) می‌دانستند. بعضی نیز او را با شخصی به نام اته‌متو^{۱۱۱} که نامش در متون آشوری ذکر شده است، یک تن می‌-

^{۱۰۴} Gisati

^{۱۰۵} Elymais

^{۱۰۶} Shati-Hupiti

^{۱۰۷} Humban-shuturuk

^{۱۰۸} Perspolis

^{۱۰۹} Hutran-temti

^{۱۱۰} Atta-hamiti-Inshushinak

^{۱۱۱} Attametu

پنداشتند. قبل از همه شیل^{۱۱۲} زمان او را نزدیک به زمان اومانونو و شیلهک این شوشینک دوم دانست. فرانسوا والا بر اساس تحلیل متن نوشته‌هایش زمان او را در چارک پایانی سده‌ی هفتم تا چارک نخست سده‌ی ششم پ.م. یعنی در حدود ۶۰۰ پ.م. قرار داد [۲۰ و ۲۳]

اما اکنون نظریه‌ی دیگری مطرح شده که او را همان اتامتی^{۱۱۳}، شورشی مذکور در پایان کتیبه‌ی بیستون می‌داند [۲۰ و ۱۷] دلایل ارائه‌شده برای این نظریه، به طور خلاصه به شرح زیر است:

۱- با توجه به سبک نوشته‌ها معلوم می‌شود که این شاه تمایل داشته تا خاطرات گذشته‌ی

پرشور ایلام را زنده کند. اما از طرف دیگر متن نوشته‌هایش پر از الفاظ و شبه‌پندارنگاری-

های اکدی است که نشان می‌دهد زبان ایلامی در زمان او آمیختگی زیادی با زبان مردم

آرامی پیدا کرده بوده است و این مربوط به مراحل پایانی تکامل زبان ایلامی است.

۲- داریوش در کتیبه‌ی بیستون، اتامتی را یک ایلامی و سالار ایلامیان می‌نامد و بر خلاف دو

شورشی قبلی که آنها را پارسی و دروغگو می‌خواند، هیچ کجا اشاره‌ای به دروغین بودن نام

اتامتی نکرده است. ضمن آنکه شورش این یاغی نسبت به پیشینیانش مدت بیشتری به

طول انجامید.

۳- اسناد حکومت پارسی‌ها در شوش با داریوش یکم آغاز می‌شود و تا آن زمان احتمالاً ایلام یا

قسمتی از آن زیر کنترل مستقیم پارسی‌ها نبوده است [۲۰ و ۱۷]

در کنار این دلایل باید توجه داشت که بر اساس متن نوشته‌ها، اهمیت‌ی این شوشینک مدعی است

که پیروزی‌هایی در سرزمین‌های بسیت^{۱۱۴} و شیشلیک^{۱۱۵} به دست آورده و این‌جا ذکر از

پارسیان نشده است. شاید این نوشته‌ها مربوط به زمانی باشد که وی تنها بر ناحیه‌ی گیساتی امیر

بوده است [۱۴۵:۷]

به هر روی اهمیت‌ی این شوشینک در سال ۵۱۹ [۲: ۱۹۱ و ۳: ۳۰۵] یا ۵۲۰ پ.م. [۳: ۳۰۵ و ۵: ۱۷۷] بر ضد

داریوش یکم شورش کرد. قیام او سرکوب و خود وی کشته شد [۱۷۷: ۵]

^{۱۱۲} Sheil

^{۱۱۳} Aθamaiti

^{۱۱۴} Bessit

^{۱۱۵} Shepshilak

۸- شاهان سماتی^{۱۱۶}

نام این سرزمین و فرمانروایان آن از طریق نوشته‌هایی که بر روی اشیاء به دست آمده از غار کل-ماکره در جنوب لرستان، خوانده شده، برای ما شناخته شده است.

این اشیاء از راه قاچاق وارد مجموعه‌های خصوصی و موزه‌های اروپا و امریکا شده‌اند و تاکنون مقالات متعددی درباره‌ی آنها نگاشته شده است. با توجه به سبک نوشته‌ها که به خط ایلامی هستند، زمان تقریبی این اشیاء نیمه‌ی نخست سده‌ی ششم پ.م. تعیین شده است [۱۶ و ۱۷ و ۲۰ و ۲۳ و ۲۴ و ۲۵]

این شاهان احتمالاً زیرفرمان مستقیم شاهان ایلام نبوده‌اند [۱۷]

[۲۰ و ۲۴]	دابالا ^{۱۱۷}	(۱)
[۲۰ و ۲۴ و ۱۶]	آمپیریش ^{۱۱۸} پسر دابالا	(۲)
[۲۰ و ۲۴]	آنی شیله ^{۱۱۹} پسر دابالا	(۳)
[۲۴]	اونزی کیلیک ^{۱۲۰} پسر آنی شیله	(۴)
[۲۵]	زی تیاش ^{۱۲۱}	(۵)
[۲۰ و ۲۵]	اونسک ^{۱۲۲} (۲) پسر زی تیاش	(۶)

Samati^{۱۱۶}

Dabala^{۱۱۷}

Ampirish^{۱۱۸}

Anni-Shilha^{۱۱۹}

Unzikillik^{۱۲۰}

Zittiyash^{۱۲۱}

Unsak^{۱۲۲}

کتاب‌شناسی:

- (۱) ارفعی، عبدالمجید. نگاهی به یک مقاله. مجله باستان شناسی و تاریخ. تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۲. ش ۱۳ و ۱۴، صص ۷-۱۱۵.
- (۲) اومستد، آلبرت تن ایک. *تاریخ شاهنشاهی هخامنشی*. ترجمه محمد مقدم. تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۹.
- (۳) بریان، پی. *یر. تاریخ امپراتوری هخامنشیان*. ترجمه مهدی سمسار. تهران، زریاب، ۱۳۷۸.
- (۴) پیرنیا، حسن. *ایران باستان*. تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۰.
- (۵) داندامایف، محمد. *تاریخ سیاسی هخامنشیان*. ترجمه خشایار بهاری. تهران، کارنگ، ۱۳۸۱.
- (۶) دیاکونوف، ایگور میخایلوویچ. *تاریخ ماد*. ترجمه کریم کشاورز. تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- (۷) کامرون، جرج. *ایران در سپیده دم تاریخ*. ترجمه حسن انوشه. تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲.
- (۸) کخ، هایده ماری. *از زبان داریوش*. ترجمه پرویز رجبی. تهران، کارنگ، ۱۳۷۶.
- (۹) مجیدزاده، یوسف. *تاریخ و تمدن ایلام*. تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۰.
- (۱۰) ----- *تاریخ و تمدن بین‌النهرین*. جلد اول. تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۶.
- (۱۱) ----- *جام ارجان*. مجله باستان شناسی و تاریخ. تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹. ش ۸ و ۹، صص ۲۶-۱۱.
- (۱۲) مرادی غیاث آبادی، رضا. *کتیبه های هخامنشی*. شیراز، نوید شیراز، ۱۳۸۳.
- (۱۳) هارمتا، ج. و دانی، ا. ح. *تاریخ تمدنهای آسیای مرکزی*. ترجمه صادق ملک شه‌میرزادی. تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۴ تا ۱۳۷۶. جلد دوم قسمت اول.
- (۱۴) هینتس، والتر. *دنیای گمشده ایلام*. ترجمه فیروز فیروزنیا. تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.

- 15) Alvarez- Mon , Javier. *Image Mundi: Cosmological & Ideological Aspects of the Arjan Bowl*. Iranica Antiqua , 4.2003
- 16) Donbaz , Veysel. *A Median(?) Votive Inscription on Silver Vessel*. NABU , 1996.
- 17) Henkelman , wouter. *Defining Neo-Elamite History*. ARTA , 2003.

- 18) Potts, D. T., *The Archaeology of Elam*, Cambridge University Press, 1999.
- 19) Reade, Julian E. *Elam after the Assyrian Sack of Susa in 647 B.C.* NABU, 2000.
- 20) Tavernier, Jan. *Some Thoughts on Neo-Elamite Chronology*. ARTA, 2004
- 21) *The Cambridge Ancient History*. Vol. I.2.
- 22) Vallat, Francois. *Shutruk-Nahunte, Shutur-Nahunte et l'imbroglie neo-elamite*. NABU, 1995.
- 23) ----- . *Elam: The History of Elam*. Encyclopaedia Iranica, vol. VIII pp. 301-313. London/New York, 1998.
- 24) ----- . *Le royaume elamite de SAMATI*. NABU, 1996.
- 25) ----- . *Les pretendus fonctionnaires Unsak des texts neo-elamites et achemenides*. ARTA, 2002.
- 26) ----- . *Le royaume elamite de Zamin et les 'Letters de Nineveh'*. Iranica Antiqua, 33, 1998. pp. 95-106.
- 27) Waters, M. W., *A Neo-Elamite Royal Family*, Iranica Antiqua, 41, 2006. pp. 59–69.